

“नागपूर मध्यमवर्गीय स्त्रियांचा भांडवल बाजारातील गुंतवणूक व्यवहार: मानसिकता आणि अडचणी”

सुप्रिया प्रभाकर आळे

शोधकर्ता,

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

डॉ. दुर्गा पुट्टेवार

अनुसंधान पर्यवेक्षक,

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

शोध सारांश:

हा अभ्यास नागपूर शहरातील मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या भांडवल बाजारातील गुंतवणूक व्यवहार, त्यांच्या गुंतवणूक करण्याची मानसिकता आणि त्या दरम्यान येणाऱ्या अडचणी यांचा सखोल अभ्यास करतो. संशोधनासाठी 200 महिलांचा नमुना निवडला गेला. वर्णनात्मक सांख्यिकी, गृहीतक चाचण्या व विश्लेषणाच्या माध्यमातून हे समजून घेण्याचा प्रयत्न केला गेला की, स्त्रिया कोणत्या कारणांमुळे भांडवल बाजारात गुंतवणूक करण्यास उदासीन आहेत आणि त्यांचे गुंतवणूक निर्णय कोणत्या घटकांवर अवलंबून असतात. अभ्यासाचे निष्कर्ष वित्तीय साक्षरता वाढविणे, गुंतवणूक सल्लागारांचा मार्गदर्शन, आणि महिलांसाठी विशेष गुंतवणूक योजना तयार करण्याची गरज अधोरेखित करतात.

बीज शब्द: भांडवल बाजार, गुंतवणूक मानसिकता, मध्यमवर्गीय स्त्रिया, गुंतवणूक अडचणी, वित्तीय साक्षरता.

प्रस्तावना:

भांडवल बाजार हा आधुनिक अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक विकासाचे महत्त्वाचे साधन आहे. व्यक्तींचे आर्थिक भविष्य, बचत आणि गुंतवणूक करण्याची क्षमता यावर त्याचा थेट परिणाम होतो. भारतात, विशेषतः नागपूरसारख्या शहरी भागात, मध्यमवर्गीय महिलांचा भांडवल बाजारातील सहभाग वाढत आहे. परंतु, महिलांच्या गुंतवणूक निर्णयामागील मानसिकता, जोखीम घेण्याची तयारी, वित्तीय साक्षरतेचा स्तर, आणि सामाजिक-सांस्कृतिक घटक यांचा या सहभागावर मोठा प्रभाव पडतो.

मध्यमवर्गीय स्त्रिया, ज्या मुख्यतः नोकरी करत आहेत किंवा स्वतःच्या व्यवसायात आहेत, त्यांचे उत्पन्न मर्यादित असते, त्यामुळे त्या गुंतवणूक करताना अधिक काळजी घेऊन निर्णय घेतात. अनेकदा त्या सुरक्षित आणि कमी जोखीम असलेल्या गुंतवणूक पर्यायांकडे अधिक आकर्षित होतात. त्यांच्याकडून येणाऱ्या गुंतवणूक निर्णयामागील मानसिकता ही आर्थिक माहिती, जोखीम स्वीकारण्याची तयारी, भविष्यातील सुरक्षिततेची गरज, आणि व्यक्तिगत अनुभव यांच्यावर आधारित असते.

पूर्वीच्या अभ्यासानुसार, महिलांचे गुंतवणूक निर्णय बहुतेक वेळा भावनिक असतात. त्यांना वित्तीय साक्षरता, मार्गदर्शन, आणि योग्य माहितीचा अभाव असतो, ज्यामुळे भांडवल बाजारात त्यांच्या सहभागात मर्यादा येतात. तसेच, जोखीम घेण्याची तयारी नसणे, भांडवल बाजारातील गुंतवणूक प्रक्रियेबद्दल असलेली अज्ञानता, आणि कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा कमी सहभाग हे देखील गुंतवणूक निर्णयावर परिणाम करतात.

नागपूर शहरातील मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या गुंतवणूक सवयींचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे कारण:

1. शहरातील आर्थिक वाढ आणि शहरीकरणामुळे महिलांचा स्वावलंबन वाढत आहे.
2. महिलांचा भांडवल बाजारातील सहभाग वाढविण्यासाठी योग्य धोरणांची गरज आहे.
3. गुंतवणूक करताना येणाऱ्या अडचणींचा शोध घेऊन त्यासाठी उपाययोजना करता येऊ शकतात.

या संशोधनाचा उद्देश म्हणजे नागपूर मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या भांडवल बाजारातील गुंतवणूक मानसिकतेचा अभ्यास करणे, त्यांच्या गुंतवणूक प्रक्रियेत येणाऱ्या अडचणींचा शोध घेणे, आणि त्यांच्या वित्तीय निर्णयांवर कोणते घटक प्रभावी आहेत हे समजून घेणे. या अभ्यासाद्वारे वित्तीय साक्षरता वाढविण्यासाठी आणि महिलांसाठी विशेष गुंतवणूक योजना तयार करण्यासाठी आधार मिळू शकतो.

साहित्य समीक्षा:

महिलांच्या भांडवल बाजारातील गुंतवणूक वर्तन, वित्तीय साक्षरता, जोखीम स्वीकारण्याची तयारी, आणि वित्तीय निर्णय प्रक्रियेवर अनेक भारतीय संशोधकांनी अभ्यास केला आहे. Sharma (2018) यांनी त्यांच्या अभ्यासात महिलांच्या गुंतवणूक मानसिकतेवर लक्ष केंद्रीत केले आहे. त्यांच्या अभ्यासातून असे आढळले की महिलांचा गुंतवणूक निर्णय भावनिक तसेच सुरक्षिततेवर आधारित असतो. स्त्रिया जोखीम कमी असलेल्या गुंतवणूक पर्यायांकडे अधिक आकर्षित होतात, आणि त्यांचे वित्तीय ज्ञान गुंतवणूक निर्णयांवर महत्त्वपूर्ण प्रभाव टाकते.

Patil आणि Deshmukh (2019) यांनी शहरी महिलांच्या वित्तीय साक्षरतेचा अभ्यास केला. त्यांच्या निष्कर्षानुसार, वित्तीय साक्षरता जितकी अधिक आहे, तितके गुंतवणूक निर्णय अधिक माहितीपूर्ण, प्रभावी आणि जोखीम विचार करून घेतले जातात. Gupta (2020) यांनी जोखीम स्वीकारण्याची मानसिकता आणि गुंतवणूक निर्णय यांच्यातील संबंध

तपासला, आणि असे दिसून आले की महिलांना जोखीम घेण्याची तयारी कमी असल्यामुळे गुंतवणूक पर्याय निवडताना ती सतर्क राहतात.

Joshi आणि Rao (2021) यांनी महिलांच्या गुंतवणूक निर्णयांवर वित्तीय सल्लागारांचा प्रभाव तपासला. त्यांच्या अभ्यासानुसार, योग्य मार्गदर्शन असलेल्या महिलांचा गुंतवणूक निर्णय अधिक विश्वासाहर् आणि दीर्घकालीन लाभदायक असतो. Saxena (2017) यांनी भारतातील काम करणाऱ्या महिलांच्या गुंतवणूक वर्तनाचा अभ्यास करून असे दर्शवले की, उत्पन्न आणि आर्थिक स्वतंत्रतेचा स्तर महिलांच्या गुंतवणूक निर्णयावर थेट प्रभाव टाकतो.

Singh आणि Kumar (2019) यांनी महिलांच्या आर्थिक निर्णयांमध्ये लिंगभेदाचा अभ्यास केला. त्यांच्या निष्कर्षानुसार, पुरुषांच्या तुलनेत महिला अधिक सुरक्षित गुंतवणूक पर्याय निवडतात आणि भावनिक निर्णय अधिक घेतात. Kaur आणि Singh (2023) यांनी पंजाबातील काम करणाऱ्या महिलांच्या गुंतवणूक वर्तनाचा अभ्यास केला आणि असे आढळले की महिलांचा गुंतवणूक निर्णय त्यांच्या आर्थिक साक्षरता, कुटुंबाचा आर्थिक सहभाग आणि गुंतवणूक अनुभवावर आधारित असतो.

Harshini, Pooja आणि Desai (2024) यांनी विविध गुंतवणूक पर्यायांबाबत महिलांच्या मतांचा अभ्यास केला. त्यांच्या निष्कर्षानुसार, महिलांना म्युच्युअल फंड, स्टॉक्स आणि डिजिटल गुंतवणूक यांबाबत माहिती असली तरी, जोखीम टाळण्याची वृत्ती आणि मार्गदर्शनाची आवश्यकता अधिक महत्त्वाची आहे. Singh (2019) यांनी काम करणाऱ्या महिलांच्या जोखीम समजुतीवर लक्ष केंद्रित केले, ज्यात असे दिसून आले की महिलांची जोखीम स्वीकारण्याची तयारी गुंतवणूक पर्याय निवडताना निर्णायक ठरते.

एकूणच, वरील अभ्यास दर्शवतात की भारतातील काम करणाऱ्या आणि शहरी महिलांचा भांडवल बाजारातील सहभाग वाढत असला तरी, त्यांच्या गुंतवणूक निर्णयामागील मानसिकता विविध घटकांवर आधारित आहे. वित्तीय साक्षरता, मार्गदर्शनाची उपलब्धता, जोखीम स्वीकारण्याची तयारी, उत्पन्नाचे प्रमाण, आणि सामाजिक-सांस्कृतिक घटक हे महिलांच्या गुंतवणूक निर्णयावर प्रभाव टाकतात. या पूर्वीच्या अभ्यासांचा आढावा घेऊन असे दिसते की नागपूर मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या गुंतवणूक मानसिकतेवर एक सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे त्यांच्या अडचणी ओळखून त्यांना योग्य मार्गदर्शन उपलब्ध करून दिले जाऊ शकते.

संशोधन अंतर:

पूर्वीच्या अभ्यासातून असे दिसून आले की महिलांच्या गुंतवणूक निर्णयावर वित्तीय साक्षरता, जोखीम स्वीकारण्याची तयारी, मार्गदर्शन आणि सामाजिक-सांस्कृतिक घटकांचा प्रभाव आहे. मात्र, नागपूर मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या भांडवल बाजारातील गुंतवणूक मानसिकतेवर आणि त्यांना येणाऱ्या अडचणींवर सखोल, स्थानिक स्तरावर अभ्यास कमी आहे. विशेषतः, डिजिटल गुंतवणूक साधने, शहरी जीवनशैलीचे प्रभाव, आणि काम करणाऱ्या स्त्रियांच्या व्यवहारावर केंद्रित अद्ययावत माहिती उपलब्ध

नाही. या अभ्यासाद्वारे या अंतराची पूर्तता करून, महिलांच्या गुंतवणूक निर्णयांवरील स्थानिक संदर्भातील घटक आणि अडचणी ओळखल्या जाऊ शकतात.

अभ्यासाचे उद्देश्य:

- नागपूर मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या भांडवल बाजारातील गुंतवणूक मानसिकतेचा अभ्यास करणे.
- गुंतवणूक करताना येणाऱ्या अडचणींची ओळख करणे.
- स्त्रियांच्या वित्तीय साक्षरतेचा गुंतवणूक निर्णयावर प्रभाव तपासणे.
- गुंतवणूक सल्लागारांच्या मार्गदर्शनाची गरज आणि परिणाम समजून घेणे.

गृहीतक (Hypothesis):

- **H₁:** मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या वित्तीय साक्षरतेचा त्यांच्या गुंतवणूक मानसिकतेवर सकारात्मक प्रभाव आहे.
- **H₂:** गुंतवणूक करताना येणाऱ्या अडचणींमुळे महिलांचे भांडवल बाजारात सहभाग कमी होतो.

संशोधन पद्धतशास्त्र (Research Methodology):

हा अभ्यास वर्णनात्मक (Descriptive) संशोधन प्रकारात येतो, ज्याचा उद्देश नागपूर मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या भांडवल बाजारातील गुंतवणूक मानसिकता आणि त्या दरम्यान येणाऱ्या अडचणींचा सखोल अभ्यास करणे आहे. संशोधनासाठी प्राथमिक आणि द्वितीयक डेटा संकलन पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक डेटा संकलनासाठी संरचित प्रश्नावली (Structured Questionnaire) तयार करण्यात आली, ज्यात स्त्रियांच्या व्यक्तिगत माहिती, मासिक उत्पन्न, गुंतवणूक अनुभव, वित्तीय साक्षरता, गुंतवणूक मानसिकता आणि गुंतवणूक करताना येणाऱ्या अडचणी यावर प्रश्न विचारले गेले.

संशोधनाचा नमुना (Sample) नागपूर शहरातील 200 मध्यमवर्गीय स्त्रियांचा निवडला गेला. नमुना निवडण्यासाठी Convenience Sampling पद्धत वापरण्यात आली, ज्यामध्ये सहज उपलब्ध असलेल्या आणि संशोधनासाठी सामील होण्यास इच्छुक स्त्रिया समाविष्ट केल्या गेल्या. वर्णनात्मक सांख्यिकी (Descriptive Statistics) च्या माध्यमातून नमुन्याची सर्वसाधारण माहिती, सरासरी, प्रमाणक विचलन आणि वितरण तपासण्यात आले. गृहीतक चाचण्या (Hypothesis Testing) करण्यासाठी Correlation Analysis आणि Chi-Square Test चा उपयोग करण्यात आला, ज्यामुळे वित्तीय साक्षरता, गुंतवणूक मानसिकता आणि अडचणी यांच्यातील संबंध तपासले गेले.

शोधनाचा कालावधी तीन महिन्यांचा ठेवण्यात आला, ज्यात प्रश्नावली वितरण, डेटा संकलन, डेटा एन्ट्री, विश्लेषण आणि निष्कर्षांची तयारी यांचा समावेश होता. संशोधनाचा हेतू फक्त नागपूर मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या गुंतवणूक सवयींचा अभ्यास

करणे नाही, तर त्यातून वित्तीय साक्षरता वाढविण्यासाठी आणि गुंतवणूक सल्लागारांच्या मार्गदर्शनासाठी शिफारसी देणे देखील आहे.

तक्ता 1: वर्णनात्मक सांख्यिकी (Table 1: Descriptive Statistics):

घटक (Variable)	सरासरी (Mean)	प्रमाणक विचलन (SD)	किमान (Min)	जास्तीत जास्त (Max)
वय (Age)	35.6	6.2	25	50
मासिक उत्पन्न (Monthly Income)	45,000	12,000	25,000	70,000
गुंतवणूक अनुभव (Investment Experience)	5.4 वर्ष	2.3	1	15
वित्तीय साक्षरता (Financial Literacy)	3.8	0.9	1	5

वर्णनात्मक सांख्यिकीचे विश्लेषण (Analysis of Descriptive Statistics):

डेटा दर्शवितो की बहुतेक स्त्रिया वयाच्या 30-40 वर्षांच्या गटात आहेत, मासिक उत्पन्न मध्यमवर्गीय श्रेणीत आहे. गुंतवणूक अनुभव सरासरी 5 वर्षांच्या आसपास आहे, परंतु वित्तीय साक्षरता थोडी कमी आहे, जी गुंतवणूक निर्णयावर परिणाम करू शकते.

तक्ता 2: गृहीतक चाचणी (Table 2: Hypothesis Testing):

गृहीतक (Hypothesis)	चाचणी प्रकार (Test Type)	p-मूल्य (p-value)	निष्कर्ष (Conclusion)
H ₁ : वित्तीय साक्षरता ↔ गुंतवणूक मानसिकता	Correlation Analysis	0.002	मान्य (Significant)
H ₂ : अडचणी ↔ गुंतवणूक सहभाग	Chi-Square Test	0.015	मान्य (Significant)

गृहीतक चाचणीचे विश्लेषण (Analysis of Hypothesis Testing):

गृहीतक H_1 चे विश्लेषण दर्शविते की, वित्तीय साक्षरतेचा महिलांच्या गुंतवणूक मानसिकतेवर सकारात्मक परिणाम आहे. H_2 चे विश्लेषण दर्शविते की अडचणींमुळे स्त्रियांचा भांडवल बाजारातील सहभाग कमी होतो. दोन्ही गृहीतक सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहेत.

निष्कर्ष आणि एकूण निकाल (Conclusions and Overall Results):

हा अभ्यास नागपूर मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या भांडवल बाजारातील गुंतवणूक मानसिकता आणि अडचणी यांचा सखोल अभ्यास करतो. संशोधनातून असे आढळले की, स्त्रिया गुंतवणूक करताना सुरक्षेची गरज आणि जोखीम टाळण्याची वृत्ती ठेवतात. वित्तीय साक्षरतेचा पातळी गुंतवणूक मानसिकतेवर सकारात्मक प्रभाव टाकतो, म्हणजे ज्या स्त्रियांची आर्थिक माहिती अधिक आहे, त्या गुंतवणूक निर्णय अधिक ठाम आणि योग्य प्रकारे घेतात. दुसरीकडे, जोखीम घेण्याची कमी तयारी, आर्थिक माहितीची कमतरता, कुटुंबीयांचा सहभाग आणि मार्गदर्शनाचा अभाव या अडचणींमुळे स्त्रियांचा भांडवल बाजारातील सहभाग मर्यादित आहे. या अभ्यासातून असे दिसून आले की, महिलांसाठी विशेष मार्गदर्शन, वित्तीय शिक्षण, आणि सुरक्षित गुंतवणूक योजना तयार केल्यास गुंतवणूक वाढवता येऊ शकते. एकूणच, हा अभ्यास स्त्रियांच्या गुंतवणूक मानसिकता आणि अडचणी यांचा संपूर्ण आढावा देतो आणि भविष्यातील धोरणे तयार करण्यासाठी महत्त्वाचा आधार ठरतो.

अभ्यासाचा भविष्यातील व्याप्ती (Future Scope of the Study):

- I. हा अभ्यास नागपूर शहरापुरता मर्यादित असल्यामुळे, भविष्यात या अभ्यासाचा विस्तार महाराष्ट्रातील इतर शहरी आणि ग्रामीण क्षेत्रातील स्त्रियांवर करता येईल.
- II. डिजिटल गुंतवणूक माध्यमांचा प्रभाव आणि त्यातील अडचणींचा अभ्यास करता येईल, कारण आजकाल ऑनलाईन ट्रेडिंग आणि म्युच्युअल फंडमध्ये गुंतवणूक वाढत आहे.
- III. महिलांसाठी वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम, मार्गदर्शन योजना आणि सुरक्षित गुंतवणूक साधनांची निर्मिती करण्यासाठी या अभ्यासाचा आधार घेता येईल.
- IV. दीर्घकालीन गुंतवणूक मानसिकता आणि आर्थिक निर्णय प्रक्रियेतील बदलांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे भविष्यातील संशोधनासाठी उपयुक्त ठरू शकते.
- V. गुंतवणूक करताना येणाऱ्या अडचणींचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वैयक्तिक कारणे यावर सखोल अभ्यास करून अधिक प्रभावी धोरणे तयार करता येऊ शकतात.

संदर्भ (References):

1. Sharma, R. (2018). Women and Investment Behavior: A Study of Financial Decision Making. Journal of Financial Studies, 12(3), 45–59.

2. Patil, S., & Deshmukh, A. (2019). Financial Literacy and Investment Decisions of Urban Women. *Indian Journal of Commerce & Management Studies*, 10(2), 78–90.
3. Gupta, N. (2020). Risk Perception and Investment Decisions Among Women. *International Journal of Economics and Finance*, 8(4), 32–41.
4. Joshi, P., & Rao, K. (2021). Role of Financial Advisors in Women's Investment Decisions. *Journal of Financial Counseling*, 15(1), 21–35.
5. Saxena, A. (2017). Investment Behavior of Working Women in India. *International Journal of Research in Commerce, Economics & Management*, 7(12), 12–18.
6. Singh, V., & Kumar, R. (2019). Financial Decision Making and Gender Differences in India. *Indian Journal of Economics and Business*, 18(2), 54–66.
7. Kaur, M., & Singh, R. (2023). A Study on Investment Behavior of Working Women in Punjab. *IEOM Society International, 2022 India Conference Proceedings*, 298–305
8. Harshini, C., Pooja, V., & Desai, P. S. (2024). Perception of Women Towards Investment in Different Investment Alternatives. *Journal of Contemporary Business and Administrative Research*, 3(2), 112–118. ojs.bonviewpress.com
9. Singh, A. (2019). Study of Working Women's Perception of Level of Risk in Investment Options. *Pacific Business Review International*, 11(11), 1–6.